

ספרות בשימוש המשפט

עו"ד יבין רוכלי

הלשון המקצועית המשמשת את המשפטנים בעבודתם, בין אם מדובר בלשון החוק, בלשון חוזה או בלשון הטיעונים בבתי המשפט, נודעת לשימחה בקרב הציבור הרחב בדייקנותה הקפדנית, בקרירותה ובללות הסמלים, הדימויים והאמצעים הספרותיים המשולבים בה. למרבה הצער, מרבית פסקי הדין הניתנים על ידי בתי המשפט בערכאות השונות אינם שונים בעניין זה באופן משמעותי. בדברי ההספד שלו על השופט משה זמורה, נשיאו הראשון של בית המשפט העליון, ומי שנודע כחובב מושבע של אמנות וספרות, ייחד השופט חיים כהן מספר מילים לקשר שבין מלאכת השיפוט לבין עושר הלשון, השימוש באמצעים ספרותיים ואהבת הספרות לשמה. השופט כהן מציין בהקשר זה את הדברים הבאים: "לכאורה תרתי דסתרי הם: המשפטן 'היבש' ובעל הנפש היפה המתמוגג בליריקה: זה עושה את לשונו מכשיר מדויק למדוד בה מידה דווקנית וצודקת של זכות וחובה, וזה עושה לשונו ים שאין לו לא סוף ולא תכלית אלא יופי, רגש והשתפכות בלבד. שמא ברח זמורה, ביודעין או שלא ביודעין, מדווקנותה וקיצובה של השפה המשפטית אל העושר והלא איכפתיות של השפה הספרותית? או שמא מנוי וגמור היה עמו מבראשית שגם שפתו המשפטית ראויה היתה שתהא עשירה יותר וקצובה פחות, ושגם יופיה של הליריקה ראוי הוא שיכנס באהלי המשפט?"¹

עיון בפסיקת בתי המשפט בישראל מלמד כי בפועל, גם אם מצאה לה הספרות "היפה" (להבדיל מספרות מקצועית משפטית) מקום ב"אהלי המשפט" ובפסקי הדין, הרי שאין זה מקום של כבוד. בתוך עשרות אלפי פסקי הדין שניתנו על ידי בתי המשפט ובתי הדין הישראליים מאז הקמת המדינה, ובים המלל המשפטי, ציטוטים, אזכורים או התייחסויות לספרות יפה אינם חזון נפרץ כלל ועיקר. אמנם אין איש טוען כי מוטלת על השופטים חובה כלשהי להיזקק למקורות ספרותיים בפסיקתם שהרי אין הספרות מהווה מקור משפטי. זאת ועוד — אחרת. כישרון לכתובה, כמו גם ידע ספרותי וידע כללי, אינם חלק מן התכונות הנחשבות כנחוצות לשופט לצורך עשיית דין צדק. לפיכך קשה להעלות על הדעת את

1 ח' כהן מבחר כתבים (א' ברק ור' גביון עורכים, תשנ"ב) 410, 412.

חברי הוועדה לבחירת שופטים כוחנים את המועמדים לכס השיפוט על ידיעותיהם הספרותיות ועל מספר הספרים שקראו בשנה החולפת. אף על פי כן, עשוי השימוש ביצירות ספרותיות לתרום למלאכת הפסיקה בכמה אופנים: ראשית, יש לזכור כי מטרתו של פסק הדין הכתוב היא לנמק את החלטתו של השופט, להבהיר את הלוגיקה שעומדת בבסיסה ולעמוד על נכונותה וצדקתה. לפיכך על פסק הדין להיות משכנע. ציטוט שורות נבחרות מיצירה ספרותית, ממש כמו ציטוט ממקורות משפטיים, ולעתים אף במידה רבה עוד יותר, עשוי – בהקשר זה – לסייע במלאכת השכנוע. אחת הדוגמאות הידועות ביותר לכך מצויה בפסק דינה של השופטת בן פורת בפרשת וותאד² המפורסמת.

באותה פרשה משנת 1983 נדרש בג"צ לרון בשאלת חוקיותם של הכללים אשר קבעה בשעתה הממשלה, בעניין הבטחת הכנסה ללומדים במוסדות דת יהודיים בלבד. הטענה המרכזית שהעלה העותר כנגד כללים אלה הייתה טענה של אפליה פסולה על רקע דתי. בית המשפט פסק כי אין בכללים האמורים אפליה אסורה כלפי בני מיעוטים לאור הייחוד שבלימוד תורה דווקא. בפני השופטים ניצב קושי ממשי כיצד לשכנע כי אכן קיים הבדל מהותי בין לימוד תורת ישראל ובין לימוד הדתות האחרות וכתביהן. או אז, כדי להמחיש את חשיבות השמירה על גחלת לימודי התורה דווקא, נזקקה השופטת בן פורת ליצירות ספרותיות של ביאליק: "... אך ההיסטוריה מלמדת" מציינת השופטת בן פורת, "שהנטיה לספוג את הספרות הכללית ולפתוח אפיקים להשכלה הלכה והתעצמה, אווירה שמצאה ביטויה המופלא בשירו של ח.ג. ביאליק 'המתמיד', בו הוא מקונן על שנעזב לבדו תחת כנפי השכינה' ואילו את כולם 'נשא הרוח, כולם סחף האור'³. ללמדך שהולך ופוחת דור לומדי הישיבות, ועל כן אין זה בלתי סביר לתמוך בהם באופן מיוחד, על מנת שלא ייעלמו מן העולם.

גם השופט טירקל, באותו פסק דין ממש, מצטט שורה מתוך שיר אחר של ביאליק, "אם יש את נפשך לדעת", לצורך המחשת אותה הנקודה: "לימוד תורה" קובע השופט טירקל, "היה מאז ומעולם, כדברי המשורר, המעיין, ממנו שאבו בניה של אומה זאת עוז ותעצומות נפש לעמוד בכל מצוקותיהם, ובבית המדרש קיימו בכל טוהרה את רוח עמם הכבירה: '... אז יגדך לבך/כי רגלך על מפתן בית חיינו תדרך ועינך תראה אוצר נשמתנו'⁴.

מעניין לציין בהקשר זה כי שימוש בכתביו של המשורר הלאומי הופך לעניין שבשגרה, כאשר מובא לעינו של בית המשפט עניין בעל משמעות או השלכה לאומית. כך בשאלות של אפליה על רקע דתי ולאומי (עניין וותאד) ובסוגיות של

2 בג"צ 200/83 וותאד נ' שר האוצר, פ"ד לח(3) 113 (להלן: עניין וותאד).

3 שם, בע' 124. ללמדך כי ציבור לומדי התורה הולכים ומתמעטים, ומן הראוי לעודד לימודי תורה כדי לשמור על הגחלת.

4 שם, בע' 123.

ענישת מחבלים ורוצחים על רקע לאומני ופוליטי. בפסק דינו של בית המשפט המחוזי בתל-אביב בעניינו של יגאל עמיר⁵ – רוצחו של ראש הממשלה יצחק רבין ז"ל – מביא השופט אדמונד לוי משירו של ביאליק "אחרי מותי": "וגדול מאוד הכאב/ היה איש וראו/ איננו עוד". בעניין אלעמרין דן בית המשפט העליון בהחלטתו של מפקד כוחות צה"ל ברצועת עזה להרוס מבנה השייך למשפחתו של פואד אלעמרין, אשר רצה בדקירות סכין את הילדה הלנה ראפ ביום 24.5.92 בבת ים. שופט המיעוט, השופט מישאל חשין, אשר התנגד לענישה הקולקטיבית, קרא אל תוך פסק דינו את יצירתו הידועה של ביאליק "על השחיטה": "וארור האומר: נקום! / נקמה כזאת, נקמת דם ילד קטן/ עוד לא ברא השטן/ ויקוב הדם את התהום! / ויקוב הדם עד תהומות מחשכים/ ואכל בחושך וחתר שם/ כל מוסדות הארץ הנמקים"⁶. זו העת לציין, בכל הכבוד, כי פסקי הדין של השופט חשין, מגלים שופט בעל כושר ביטוי והבעה מעולים, ידע ספרותי רב ועולם דימויים עשיר במיוחד. אין תימה אפוא כי פסקי דינו של חשין מרתקים את הקהילה המשפטית וממחישים לחבריה כי המשפט ומקורותיו אינם חזות הכול, וכי דברי חקיקה, תקדימים, ספרות מקצועית וחזות דעת מלומדות – אין בהם די לצורך מלאכת השפיטה הראויה.

אזכורי ספרות יכולים לסייע בדרך נוספת. לעתים קרובות, כאשר הלשון המשפטית המדודה והקרה – אין בה כדי להמחיש את מורכבותן ועוצמתן של נסיבות בעלות השלכות מוסריות ורגשיות, אותן טומנת בחובה סוגיה משפטית כלשהי, עשוי עושרה של הספרות למלא את החלל הלשוני ולסייע בידי השופט. תופעה זו באה לידי ביטוי בשורה ארוכה של בעיות משפטיות בנושאים הרגישים של דיני המשפחה (כדוגמת פרשת נחמני המסעירה והמתקשרת) וכן בסוגיות של זכויות האדם והיחסים שבין החברה והיחיד. תחום "קלאסי" לשימוש שכזה בספרות הוא התחום הקשה של אימוץ ילדים.

בפסק הדין פלונים נ' י"מ⁷ העוסק באימוץ ילדים ללא הסכמת הוריהם הביולוגיים, מציין השופט שינבויים כדלקמן: "הורה, המפקיר את ילדו, סובל ודאי מרגשי חרטה עד סוף ימיו – ויפה תיאר את ייסורי מצפונה של אם כזאת המשורר נ' אלתרמן בשירו 'האסופי'⁸. שינבויים, מן הסתם, לא הזכיר את 'האסופי' של אלתרמן רק בכדי להפגין בקיאות בדיסציפלינות שאינן משפטיות. מטרתו הייתה להחדיר בקוראי פסק הדין את התחושה כי המדובר בעניין טראגי וכי כל החלטה שתתקבל בדין, גם אם תהיה זו ההחלטה המשפטית הראויה, אין בה כדי לפתור את מצוקתם של האנשים המעורבים בדרמה האנושית. גם סכסוכים בין בעל לאשתו

5 ת"פ (ת"א) 498/95 מ"י נ' עמיר, פ"מ תשנ"ו(2) 3, 49.

6 בג"צ 2722/92 אלעמרין נ' מפקד כוחות צה"ל ברצועת עזה, פ"ד מו(3) 693, 702.

7 ע"א 166/81 פלונים נ' י"מ, פ"ד לו(4) 321.

8 שם, בע' 325.

במהלך תביעת גירושין הם כר פורה לשימוש בדוגמאות ספרותיות. באחד מפסקי הדין הרבים בעניין זה, מדמה השופט טירקל את השנאה היוקדת כלכם של בני הזוג למאבק מעולם החי. לצורך כך, נעזר טירקל ביצירתו של פרנסואה מוריאק "פקעת צפעונים" ומצטט ממנה את השורות הבאות: "מכיר אני את לבי, לב זה, פקעת-צפעונים זו: הוא נחנק תחתם, ורוה את ארסם, ומוסיף להלום מתחת לרוחש זה. פקעת-צפעונים זו שאי-אפשר להתירה, שיש לגזרה במחי סכין, במחי חרב"⁹. השופט טירקל מרבה להשתמש ביצירות ספרותיות בפסקיו. בפסק דין בנושא הכאוב של רישום כתובת אישית על מצבות בבתי עלמין צבאיים, מצטט השופט טירקל בית משירו של המשורר יהודה עמיחי "המקום שבו אנו צודקים": "מן המקום שבו אנו צודקים/ לא יצמחו לעולם/ פרחים באביב./ המקום שבו אנו צודקים/ הוא רמוס וקשה/ כמו חצר..."¹⁰. שירו של יהודה עמיחי, המובא בפסק הדין בעניין ברזני, ממחיש באופן מובהק את קוצר ידו של המשפט ליישב מחלוקות מעולם המוסר. נושא הנצחת חללים ורישום כתובות על גבי מצבות מתעורר מדי פעם בפעם בבית המשפט העליון וטומן בחובו מטען רגשי גדול במיוחד, עד כדי כך שהוא מביא את השופטים להיזקק ליצירות ספרותיות במידה רבה מן הרגיל. כך למשל, השופטת דליה דורנר קוראת לתוך פסק דינה בעניין ויכסלבאום קטע מרגש מספרה של הסופרת יהודית הגדל – הר טועים: "למצבה... באים לשם כמו הביתה. היא באה אל הבן שלה, היא הולכת לשמה לבן שלה והיא שרה לו שיר ערש. כי הזמן קפא. הזמן נעמד. היא שרה לו שיר ערש ובשבילה הוא חי, באיזה שהוא אופן גם אל הבן המת היא מוכרחה להתייחס כאל אדם חי"¹¹. המשנה לנשיא (כתוארו אז), השופט אלון, מביא, בפסק דין העוסק בסוגיה דומה, תמצית משירה של המשוררת זלדה: "לכל איש יש שם שנתן לו אלוהים/ ונתנו לו אביו ואמו.../ ונתנה לו אהבתו.../ ונתן לו מותו"¹². אותו השיר ממש מצוטט על ידי השופטת סירוטה מבית המשפט המחוזי בתל-אביב, הפעם בהקשר של הגנה על הפרטיות ושמירת סודיותם של מאגרי מידע הכוללים רשימות שמיות¹³. השופטת סירוטה מגדילה לעשות ומערבת בפסק דינה אף את גדול המחזאים האנגליים וויליאם שייקספיר. כך: "שמו של אדם הוא מעניינו הפרטי. אמנם שייקספיר סבר שאין רבותא בשם (ראה רומיאו ויוליה), כאמרו בתרגום חופשי: מהו שם? אם הורד ייקרא בשם אחר כלום לא יתן ריחו? המשוררת זלדה, שהשראתה באה לה מהמדרש, התייחסה לשמו של אדם באופן שונה בשירה 'לכל איש יש שם'". כך השופטת סירוטה. לא ייפלא אפוא כי במרחק של שורה אחת מדברים אלה, כאשר מצטטת השופטת את סעיף 2(א) לחוק השמות, תשט"ו – 1965, נוצר הרושם בעיני

9 ע"א 410/80 ברזני נ' ברזני, פ"ד לה(2) 317, 322.

10 בג"צ 556/83 בסט נ' שר הביטחון, פ"ד לח(1) 177, 184.

11 דנג"צ 3299/93 ויכסלבאום נ' שר הביטחון, מט(2) 195, 207.

12 ע"א 1482/92 הגר נ' הגר, פ"ד מז(2) 793, 795.

13 ע"פ 2135/91 מ"י נ' מלול (טרם פורסם).

הקורא כי אין המדובר בסעיף חוק יבש, טריוויאלי כמעט, אלא בליריקה של ממש, כאילו המדובר הוא בשורה נוספת משירה של זלדה כן: "2(א). לכל אדם יש שם משפחה ושם פרטי"... משמע — המחוקק גורס ממש כמו המשוררת כי שמו של האדם הוא חלק מרכזי באישיותו ובדמותו, על כל המשתמע מכך.

אין זה מפתיע כי גם השופט חיים כהן הרבה לתבל את פסקיו במוכחות ספרותיות. בפסק דין שעסק בשאלת סירובו של שירות בתי הסוהר לספק מיטה ומזון לאסיר בטחוני, מרחיק השופט כהן עד לצרפת של המאה ה-15, ומביא כדוגמא את "תלאותיו ומכאוביו" של האסיר-המשורר המפורסם בן אותה המאה, Francois Villon, שבראשן חוסר במיטה: "...he lies down on the ground and has no bed...".¹⁴ השופט כהן גרס בפסק דינו כי זכותו של אדם שנידון למאסר להיכלא בתנאים המאפשרים חיי אנוש תרבותיים, ולפיכך סבר כי כל אסיר זכאי למיטה נפרדת משלו. השופט כהן מתח ביקורת נוקבת על שירות בתי הסוהר, ובשימוש שעשה ביצירה ספרותית עתיקה יש יותר מרמז, לרעתו, כי התנהגותו של שירות בתי הסוהר אינה יאה לתקופתנו. מן הראוי לציין כי עמדתו של השופט כהן בפרשה זו נותרה בדעת מיעוט.

השימוש בספרות מהווה אפוא אמצעי להבעת ביקורת (בדרך עקיפה, בדרך כלל ומרומזת) של השופטים על הרשויות כמו גם על בעלי הדין הטוענים בפניהם. דוגמה טובה לכך ניתן למצוא בהחלטתו של בג"צ, מפי כבוד השופט מ' חשין, לדחות עתירה של קבוצת משפחות כנגד עיריית ירושלים אשר דרשו מן העירייה לפתוח גן ילדים ברוח "יהדות ליבראלית ופתוחה". אלא שהעתירה הוגשה לבג"צ בשלהי הקיץ, רק שבועות אחדים לפני תחילת שנת הלימודים, כשיהוי בלתי מוצדק. בא כוח העותרים טען, לפיכך, כי יש לדון בעתירה לגופה, אם לא לשנת הגן הקרובה (כשל השיהוי), לשנת הגן שלאחריה. בג"צ סרב לקבל את בקשת העותרים, שכן כעת מדובר היה בעתירה מוקדמת לזמנה. השופט חשין מותח ביקורת מרומזת על התנהגות העותרים, שלא הקפידו על עיתוי הגשת העתירה ומצטט בפסק דינו את המשורר אברהם אבן עזרא שהיה איש עני, ומשנוקק לעזרת השר התדפק על ארמונו, אך שערו נותרו נעולים בפניו. כך: "אשכים לבית השר/ אומרים: כבר רכב/ אבוא לעת ערב/ אומרים: כבר שכב/ או יעלה מרכב או יעלה משכב/ אויה לאיש עני/ נולד בלי כוכב". אך בעוד אבן עזרא יצא בידים ריקות בשל אטימות השר ואנשיו, מרמז חשין כי העותרים יצאו בידים ריקות באשמתם שלהם.¹⁵

בדומה, בית הדין לעבודה, בראשותו של הנשיא המנוח, השופט בר ניב, השתמש בסיפורו של שלום עליכם על "הסיר שהושאל" על מנת למתוח ביקורת

14 בג"צ 221/80 דרויש נ' שירות בתי הסוהר, פ"ד לה (1) 536, 541.
15 בג"צ 3057/93 דיאמנט-כהן נ' שר החינוך והתרבות, פ"ד מז (3) 525, 527.

על תובע אשר טען טענות עוברתיות חלופיות הסותרות האחת את רעותה: ראשית טען, פוטרתי מעבודתי, ושנית, התפטרתי עקב מחלה¹⁶.

ביקורת נוקבת של בית המשפט העליון על ניסוחם המעורפל, המסורבל והבעייתי של חוקים ותקנות שונים היא דבר שבשגרה. השופט עציוני החליט בעניין זה, לנקוט בגישה שונה והומוריסטית בהביאו באחד מפסקי הדין שיר עם אנגלי היתולי בשם "The Parliamentary Draftsman", השם ללעג ולקלס את דמותו של "מנסח החוקים של הפרלמנט" העושה ככל יכולתו לערפל את כוונת המחוקק ולהביא לחוסר וודאות, כמו גם לסתירות ולתוצאות אבסורדיות:

"...I'm the Parliamentary Draftsman/ And my sentences are long They are full of inconsistencies,/ Grammatically wrong/ I put Parliamentary wishes/ into language of my own,/ And though no one understands them/ They're expected to be known".

שיר זה לקוח מספר שירים בשם Poetic Justice¹⁷. לעתים איזכור ספרותי אינו אלא אסוציאציה של השופט שנועדה ל"קישוט" פסק הדין בנימה היתולית. תפקיד האיזכור כאן הוא מישני וכל מטרתו להקל מעט על הקורא ולהגביר את העניין בקריאת פסק הדין. כך נזכר השופט בייסקי בכלב "בלק" מסיפורו של ש"י עגנון "כלב חוצות" ובמשלי קרילוב, במסגרת פסק דין שעסק בתביעת פיצויים כנגד בעליו של כלב שהפיל רוכב אופנוע¹⁸. ואילו השופט גורן, במסגרת פסק דין שעסק במטרד של ריח מלול תרנגולות, מזכיר באירוניה כי: "כבר שר המשורר על ריח הזבל ניחוח חציר"¹⁹.

השופט בן דרור, ברוח דומה, מביא בהרחבה את סיפורו של ש"י עגנון "משום ביטול תורה" בשני פסקי דין שכתב²⁰: בפסק הדין בעניין ויגר, מביא השופט בן דרור את תמצית הסיפור כדלקמן: "מסופר שם בשני גבירים אדירים, שותפים, שלא היו יכולים לבוא לידי פשרה והחליטו ללכת לבית הדין הגדול, אצל רבי משולם איגרא, לפרשבורג. בדרך הארוכה לפרשבורג נתעכבו בעיר קטנה בקהילת זוואלוב ונכנסו אצל הרב ר' זיינל, שהעולם לא הכיר את גדולתו. מששמע את טענותיהם אמר להם: אחרי שתי שעות אתן לכם את פסק הדין בכתב. לאחר שתי השעות חזרו השותפים ובאו. הוציא הרב פתק קטן ונתן להם. כמוכן שאותו השותף שהדין נטה לכשנגדו עיקם שפתיו ואמר, מה יודע רב של עיר קטנה בעסקים גדולים? המשיכו שני הגבירים האדירים בנסיעתם ונסעו אצל רבי משולם

16 דב"ע לנ/3-8 טוטנאור - לפידות, פד"ע ד, 321, 329.

17 ע"א 251/73 תרשיש נ' שיינליכט, פ"ד כח(1) 572, 582.

18 ע"א 733/77 גיאור נ' זנדר, פ"ד לד(3) 537, 537.

19 ת"א (כ"ס) 143/83 המוסד החינוכי ע"ש מוסינון נ' קזמיר, פ"מ תשמ"א(1) 101, 113.

20 ע"א (ת"א) 729/79 עזבון לאלו נ' גלמונד, פ"מ תשמ"א(1) 441, 460 וע"א (ת"א) 254/83 ע"א האחים ויגר כתי יציקה בע"מ נ' סומך, פ"מ תשמ"ד(1) 441 (להלן: עניין ויגר).

לפרשבורג. מששמע את טענותיהם אמר להם: אחרי שני שבועות אתן לכם את הפסק. הושיב סופר וקרא לפניו את פסק הדין סעיף אחר סעיף. לאחר שני שבועות חזרו השותפים ובאו אצלו. הושיט להם הגאון כמה גליונות דפוס ואמר להם: הרי פסק דינכם לפניכם. קראו ומצאו שדבריו מכוונים לדברי הרב מזוואלוב, אלא שרבי משולם כתב את הדברים על כמה גליונות נייר והרבי מזוואלוב הציעם על פתק קטן...²¹. עיינו הרואות כי הכרת ספרות יפה על ידי השופטים, כמו גם שימוש במקורות ספרותיים, יש בהם כדי לתרום ולסייע במלאכת כתיבת פסק הדין בדרכים שונות. זאת ועוד — אחרת. בית המשפט העליון, ובמיוחד נשיאו — השופט אהרן ברק, מרבה בשנים האחרונות להנחות את השופטים לפרש את החוק, להכריע בין אינטרסים מנוגדים וליצוק תוכן לחוקי היסוד על פי "ההשקפות המקובלות על הציבור הנאור שבתוכו השופט יושב"²².

השופט ברק קבע, במספר הזדמנויות, כי המונח "ציבור נאור" הנו מטאפורה, שמאחוריה מסתתרת הנחיה נורמטיבית שמשמעותה הפניית השופט אל מערכת ערכים כללית ואוניברסלית. אמת המידה של הציבור הנאור, לפי ברק, מבטאת את "המצפון הציבורי הכללי ואת השכנוע הערכי של החברה באשר להתנהגות הראויה והבלתי ראויה"²³.

הספרות הישראלית והכללית מבטאת באופן מובהק את אותו "מצפון ציבורי" עליו מדבר ברק. שכן ממה נפשך אם השופט מופנה לא רק אל ספר החוקים, הפסיקה הענפה, המשפט המשווה והמקורות המשפטיים של המשפט העברי, אלא אף לערכים חברתיים אוניברסליים, הרי שהספרות הנה מקור מרכזי ממנו יכול השופט ללמוד ולשאוב את אמות המידה שלפיהן הציבור הנאור מעריך מהי התנהגות ראויה. גם חוק יסודות המשפט, התש"ם — 1980, יכול להתפרש כמי שמחייב (או למצער, כמי שמאפשר) היזקקות לספרות (העברית, במקרה זה), על ידי בתי המשפט. במה דברים אמורים: סעיף 1 לחוק קובע כך: "ראה בית המשפט שאלה משפטית הטעונה הכרעה, ולא מצא לה תשובה בדבר חקיקה, בהלכה פסוקה או בדרך של היקש, יכריע בה לאור עקרונות החירות, הצדק, היושר והשלום של מורשת ישראל". והרי אין הספרות העברית, לצידה של ההלכה והמשפט העברי, מהווה מקור מרכזי בחשיבותו להכרת עקרונות החירות, הצדק, היושר והשלום של מורשת ישראל? ניכר בעליל כי "מורשת ישראל", בהקשרו של חוק יסודות המשפט, אינה מוגבלת למשפט העברי בלבד (שאחרת היה הדבר נאמר בפירוש על ידי המחוקק). פרופ' ברק מציין בספרו שיקול דעת שיפוטי כי מורשת ישראל, בהקשר זה, כוללת, לצד המשפט העברי, את חזונו של נביאי

21 עניין ויגר, שם, בע' 451.

22 ע"א 461/62 צים חברת השיט הישראלית בע"מ נ' מזיאר, פ"ד יז(2) 1319, דברי השופט לנדוי בע' 1335; בעניין פרשנות, ע"א 105/92 ראם מהנדסים קבלנים בע"מ נ' עיריית נצרת עילית, פ"ד מז(5) 189, פסק דינו של השופט ברק.

23 ע"א 105/92 שם וראה: א' ברק "הציבור הנאור" ספר לנדוי (תשנ"ה, כרך ב) 677.

ישראל ואולי אף את הגותם של שפינוזה, אחד העם ואחרים²⁴. לפיכך אין זה מן הנמנע כי כתביהם של ביאליק, טשרניחובסקי, עגנון ואלתרמן, כמו גם יצירותיהם של עמוס עוז, א.ב. יהושע, דוד גרוסמן ואחרים יהוו כר נרחב שממנו יוכל השופט לשאוב את עקרונות החירות, הצדק, היושר והשלום של מורשת ישראל.

בשנת 1954 פנה ילד בן 12 בשם פול במכתב אל השופט האמריקני הנודע פליקס פרנקפורטר בו כתב לו כי הוא מעוניין לכשיגדל להיות משפטן, וביקש את עצתו של השופט כיצד להכין עצמו לכך. במכתב תשובתו, אשר תורגם וצוטט במלואו על ידי השופט טירקל באחד ממאמריו²⁵, כתב לו השופט פרנקפורטר כדלקמן: "פול היקר, איש אינו יכול להיות משפטן ראוי לשמו בלי להיות איש משכיל, ולו אני תחתין הייתי משכיח מלבי כל הכנה טכנית למקצוע המשפט. הדרך הטובה ביותר להתכונן לכך היא להגיע ללימודי המשפט בתור אדם שקרא הרבה. זה כשלעצמו דיו לתת לאדם יכולת הבעה בשפה האנגלית, בכתב ובעל פה, וכן לטעת בו הרגלים של חשיבה בהירה, שרק חינוך ליברלי אמיתי יכול להעניקם. חשוב לא פחות לגבי המשפטן הוא פיתוחו של כוח הדמיון על ידי קריאת שירה, התבוננות ביצירות ציור גדולות, במקור או ברפרודוקציה, והאזנה ליצירות מוזיקליות גדולות. גרוש את מוחך במטען של קריאה רבה וטובה, שבאמצעותו תחוש את נפלאות המסתורין של היקום ואף תרחיב ותעמיק את רגישותיך ושכח הכול אודות הקריירה העתידית שלך".

ואנו רק נוסיף: לעולם לא מאוחר.

24 א' ברק שיקול דעת שיפוטי (תשמ"ד) 141.

25 "טירקל" הרהורים על הומניזם ועל דמותו של המשפטן" הפרקליט מא (1994) 458.